

<https://helda.helsinki.fi>

Nälkäkriisi-Suomi : kansainvälinen apu ja kotimaiset panostukset

Häkkinen, Antti Kauno Olavi

Gaudeamus

2019

Häkkinen , A K O & Newby , A G 2019 , Nälkäkriisi-Suomi : kansainvälinen apu ja kotimaiset panostukset . julkaisussa J Koponen & S Saaritsa (toim) , Nälkämaasta hyvinvointivaltioksi : Suomi kehityksen kiinniottajana . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 93-110 .

<http://hdl.handle.net/10138/309891>

---

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

5

NÄLKÄKRIISI-SUOMI: KANSAINVÄLINEN APU JA KOTIMAISET PANOSTUKSET

ANTTI HÄKKINEN & ANDREW G. NEWBY

Suomen 1860-luvun nälänhätä, joka huipentui keväällä 1868, oli historiallisesti tarkasteltuna yksi maailmanhistorian tuhoisimmista nälkäkriiseistä. Sen on sanottu olleen Länsi-Euroopan rauhanajan nälkäkatastrofeista viimeinen.¹ Vuoden 1868 keväällä järkyttäviin mittoihin, lähes kahdeksaan prosenttiin, nousseen kuolleisuuden syitä on edelleen vaikea käsittää, eikä tuhoon johtanut tapahtumien kulku ole lainkaan yksiselitteinen.

Tässä luvussa tarkastellaan Suomen nälkävuosien 1867–1868 aikana saamaa kansainvälistä tukea ja huomiota sekä taloudellisen tuen määrää, merkitystä, ajoittumista ja muotoja. Aluksi käsitellään nälkäkriisien yleisiä syntymekanismeja. Avun saaminen ja jakaminen kytkeytyvät laajemmin kysymyksiin Suomen tunnettuudesta ylipäänsä, kansainväliseen ”nälkäkriisitietoisuuteen” ja hyväntekeväisyyteen sekä poliittiseen tahtoon määrittää Suomi avustuksen kohteeksi.² Samalla kartoitetaan Suomen taloudellisia, poliittisia, kulttuurisia ja sosiaalisia yhteyksiä ulkovaltoihin sekä niitä yhteisöjä ja yksityisiä toimijoita, jotka Suomen asiassa olivat aktiivisia. Avustusverkostot rakentuivat useimmiten jo olemassa olleiden taloudellisten suhteiden pohjalle, jolloin niiden tutkiminen tarjoaa tietoa myös maan kehityksen kannalta merkittävistä verkostoista. Luvun toisessa osassa pohditaan, miten apu ohjautui maan sisällä sitä tarvitseville ja millaisia menetelmiä tässä käytettiin.

NÄLKÄKRIISIN SYNTYMEKANISMIT

Kansainvälinen nälkäkriisitutkimus on tarkastellut kriisejä pitkäaikaisina, usein suoraviivaisesti kehittyvinä prosesseina, joiden ennusmerkit ovat olleet nähtävissä ja tunnistettavissa pitkään. Tämä niin sanottu prosessinäkökulma on syrjäyttänyt aiemman ”tapahtumanäkökulman”, jonka mukaan nälkäkriisit olivat väliaikaisia, satunnaisia ja äkillisesti kehittyneitä tapahtumia. Nälkäkriisejä on tutkittu myös systeemiteorian menetelmien avulla. Tässä prosessi- ja tapahtumanäkökulman yhdistävässä lähestymistavassa ajatellaan, että pitkäaikaiset rakenteelliset tekijät synnyttävät epäsuotuisien olosuhteiden yhdistelmiä, joista kumpuaa itse itseään vahvistavia tapahtumaketjuja. Tutkimuksen kohteena on ennen kaikkea kriisiin johtavan prosessin sisäinen vuorovaikutuksellinen dynamiikka.³ Vaikka systeemiteoreettisia tarkasteluja on yleensä käytetty tutkittaessa modernin ajan kriisejä, niitä on soveltuvien osin mahdollista hyödyntää myös analysoitaessa esiteollisen ajan nälkäkriisejä, kuten esimerkiksi ranskalainen väestöhistorioitsija Jacques Dupâquier on tehnyt.⁴

Tunnustetun Afrikan nälkäkriisien tutkijan Paul Howen systeemiteoreettisessa tarkastelussa keskeiseen asemaan nousevat nälkäkriisin ja sen syntyyn reagoimisen viiden perusvaiheen (*archetypes*) asetelmat ja niiden keskinäinen vuorovaikutus. Kriisin ensimmäisessä ja kriittisessä vaiheessa, kadon jälkeen, omaksutaan selviytymiskeinot, joiden tuloksena tilanne joko helpottuu tai kärjistyy. Elintarvikkeita vedetään markkinoilta ja varastoidaan. Työväestöä irtisanotaan, ja yleinen taloudellinen toimeliaisuus heikkenee. Toisessa vaiheessa elintarvikkeiden hinnat nousevat räjähdysmäisesti ja väki alkaa epätoivoisesti siirtyä kohti elintarvikkeiden jakelupisteitä. Näistä muodostuu eräänlaisia magneetteja, jotka vetävät nälkäisiä ihmisiä luokseen. Avustuspaikat ylikuormittuvat ja niiden ravinto-, vesi- ja saniteettijärjestelmät romahtavat, mikä johtaa kuolleisuuden nopeaan kasvuun. Jonkin ajan kuluttua korkeat kuolleisuusluvut synnyttävät tiedotusvälineiden uutiskiihkon, joka puolestaan saa aikaan laajan avustusryntäyksen. Apua kertyy yllin kyllin, mutta se saapuu tavallisesti liian myöhään.⁵ Edelleen voidaan ajatella, että yltäkyläinen ulkopuolelta tuleva elintarvikeapu laskee hintoja, heikentää omaa elintarviketuotantoa sekä tuhoaa vanhat jakelukanavat. Kriisin pitkittyminen voi myös johtaa kansallisen ja kansainvälisen avustamisen hiipumiseen. Avustusmäärät pienevät, ja avun kohteet vaihtuvat. Kriisin kehitykselle on tyypillistä, että tilanne voi eskaloitua äkkinäisesti tai voi syntyä kierre, jossa negatiiviset tekijät ruokkivat toisiaan. Vastaavasti ainakin kriisin alkuvaiheessa vähäisetkin toimet saattavat pysäyttää kielteisen kehityksen.⁶

Nämä vaiheet ja niiden taitekohdat ovat erotettavissa myös Suomen 1860-luvun nälkävuosikatastrofin kehityksessä, varsinkin jos sitä tarkastellaan jo vuoden 1856 kadosta alkaneena prosessina. Riippumatta siitä, mikä erityinen syy oli akuutin kriisin taustalla, epäämätön syy oli suuri elintarvikevajausta, joka kärjistyi keväällä 1868. Se taas johtui ennen kaikkea kadosta. Katoja koettiin vuoden 1856 jälkeen useita, mutta vuosi 1867 oli pahin. Ruissato tuhoutui lähes täysin, ohrasato jäi pahasti vajaaksi, ja muutkin kasvit kärsivät. Alueelliset erot olivat kuitenkin selviä. Senaattorien Oscar Norrmén ja Samuel Henrik Antell vuodenvaihteen 1868 tienoilla keräämien seurakuntakohtaisten raporttien perusteella rannikkoalueilla, Ahvenanmaalla ja maan eteläosissa sato oli lähes normaali. Sen sijaan Kuopion läänissä arvioitiin ruissadon olleen keskimäärin 22 prosenttia normaalisadosta; ohraa tuli 23 ja kauraa vain 15 prosenttia tavallisesta. Oulun läänissä vastaavat lukemat olivat 25, 38 ja 16 prosenttia, Mikkelin läänissä puolestaan 45, 33 ja 22 prosenttia. Hämeen läänin tilanetta pidettiin melko hyvänä, mutta Turun ja Porin läänin pohjoisosassa samoin kuin Vaasan läänin pohjoisilla alueilla menetykset olivat suuria. Erot olivat huomattavia myös seurakuntien sisällä.⁷

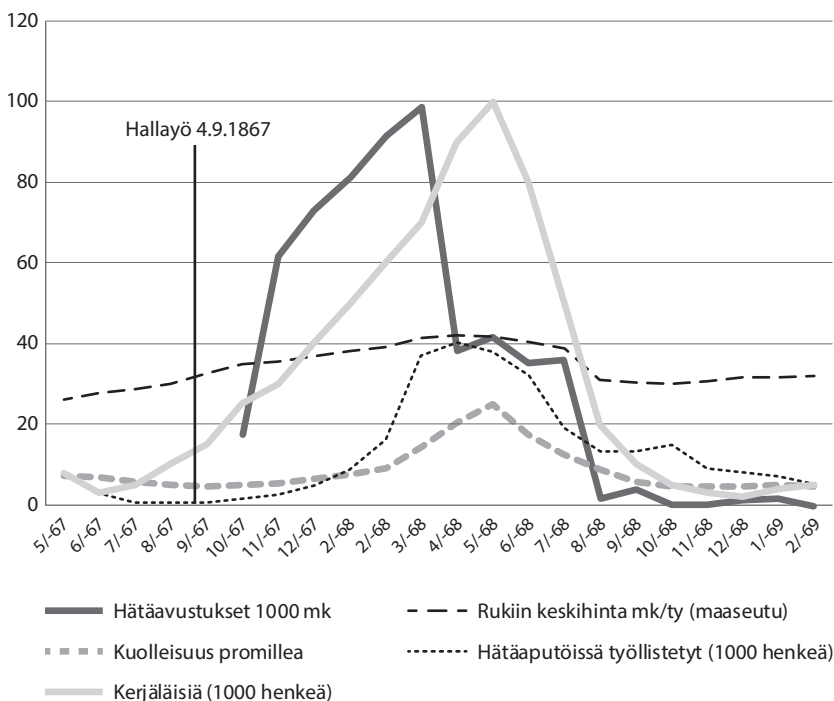
Kokonaisuudessaan satokauden 1867 viljavajaukseksi on arvioitu peräti 1 820 000 tynnyriä viljaa, joka kaiken lisäksi jakautui hyvin epätasaisesti maan eri osien kesken.⁸ Se on todella paljon maassa, jossa ravinnontarpeesta puolet tuli viljatuotteista⁹ ja jossa myös muu ravinnontuotanto kytkeytyi maatalouden satoihin. Kun viljan ja viljatuotteiden maahantuonti otetaan huomioon, maan kaikkia asukkaita kohti vajausta oli 1,3 hehtolitraa viljaa, pohjoisissa osissa vielä paljon enemmän.¹⁰ Kohtalokas viivytely hankittaessa leipäviljan ostamiseen tarkoitettua ulkomaista lainaa,¹¹ joka loppujen lopuksi jäi vielä liian pieneksi, sekä sääolosuhteiden muuttuminen meren aikaisen jäätyamisen takia ruoan kuljetuksen kannalta epäsuotuisiksi¹² tarkoittivat sitä, että vuosien 1867–1868 nälkäkatastrofin asetelmat olivat muodostuneet. Viljan niukkuus johti hintojen jyrkkään nousuun, ruoan varastointiin ja jossain määrin myös keinotteluun.¹³ Huonon sadon takia maalaistyöväestöä irtisanottiin, ja samanaikainen taloudellinen lama lisäsi työttömyyttä.¹⁴

Ravinnon puute johti paitsi nälkäkuolemiin myös ja ennen kaikkea siihen, että ihmiset alkoivat kulkea paikasta toiseen, hätäaputyömaille ja ravinnonjakopisteisiin, jolloin tuhoisat kulkutaudit levisivät nopeasti. On ilmeistä, että juuri kulkijoita magneettien tavoin vetäneet avustus- tai työpisteet, joihin joko hakeuduttiin tai pakotettiin menemään, muodostuivat kuolleisuuden kannalta katastrofaaliseksi. Ne olivat täyteen ahdettuja, ja hygienia oli heikkoa. Ravintoa oli liian vähän tai se oli kelvotonta.

Pahimmissa paikoissa nukuttiin maakuopissa. Väärät aputoimenpiteet sekä osittain romahtanut huolto- ja hoivajärjestelmä lisäsivät tuhoja.¹⁵

Prosessin etenemistä havainnollistetaan systeemiteoreettisesti kuviossa 5.1, jossa on esitetty tulevan viljasadon pahoin tuhonnut hallayö 4.9.1867 sekä edellä mainitun viiden eri elementin perusvaiheet.

Kriisin alkupisteenä voidaan pitää vuoden 1867 poikkeuksellisen pitkään jatkuneita kylmiä säitä, jotka pakottivat lykkäämään kylvötyöt juhannuksen yli. Lisäksi ohra oli kärsinyt vakavia vaurioita talven aikana.¹⁷ Kesän kuluessa kävi selväksi, että nälkäkatastrofi oli tulossa. Tästä ilmi-selvästä tosiasiasta varoittelivat muun muassa *Tampereen Sanomat* 4.6. ja viipurilainen *Ilmarinen*-lehti 28.6. Kesä oli etsikkoaika, jolloin olisi vielä ehditty hankkia ulkomailta lainaa viljan ostamista varten. Olisiko tarpeeksi suurta lainaa sitten saatu, ja olisiko markkinoilla ollut viljaa ostettavaksi? Entä olisiko vilja pystytty toimittamaan perille? Näihin kysymyksiin ei ole yksiselitteisiä vastauksia, mutta joka tapauksessa asiassa viivyteltiin kohtalokkain seurauksin.

Kuvio 5.1. Rukiin hinta, avustukset, hätäaputoissa työllistetyt, kerjäläiset ja kuolleet toukokuusta 1867 helmikuuhun 1869.¹⁶

Tulevaa hätää ennakoi sekin, että rukiin hinta nousi koko vuoden 1867 ajan. Syyskuun neljännen päivän vastaisen hallayön jälkeen nousu kiihtyi, ja samaan aikaan kerjäläisten lukumäärä alkoi jyrkästi kasvaa. Suomesta kantautuneet katotiedot olivat aktivoineet avustustoimet ulkomailla, ja jo seuraavan vuoden alussa rahaa oli saapunut maahan kohtalaisen runsaasti. Myös kotimaassa järjestettiin keräyksiä ja annettiin suuria yksityisiä lahjoituksia. Työllisyyttä parannettiin sijoittamalla avustusvaroja elintarvikkeiden lisäksi työmaihin, joita perustettiin lähes jokaisessa seurakunnassa. Osa suurista työmaista perustettiin nälkävuodesta riippumatta tai siitä huolimatta. Kerjäläisvirrat suuntautuivat näille suurille työmaille, kaupunkien ja Venäjän lisäksi. Niistä tiedotettiin alueellisissa sanomalehdissä sekä kirkonmenojen yhteydessä.

Kokonaiskuolleisuus kasvoi toukokuussa 1868 huippuunsa, jolloin yhden kuukauden aikana kuoli yli 25 000 ihmistä. Heistä runsaasti yli puolet kuoli niin sanottuihin nälkätauteihin: pilkkukuumeeeseen, lavantautiin, punatautiin ja aliravitsemukseen.¹⁸ Kriisi helpotti hitaasti kesän kuluessa. Kuolleisuus väheni, viljojen hinnat laskivat ja kerjäläisyys väheni. Hätäapu pieneni, joskaan ei lakannut kokonaan, ja hätäaputyöt lopetettiin. Nälkäkriisin dynamiikka noudatti varsin tarkasti Howen esittämää mallia, ja se on hyvin lähellä esimerkiksi eteläisessä Sudanissa vuonna 1998 raivonnutta nälkäkriisiä.¹⁹ Näiden välillä on kuitenkin se tärkeä ero, että Suomessa avustuksia ehdittiin käyttää hätäaputoiden järjestämiseen, koska tiedotusvälineet olivat ryhtyneet uutisoimaan kriisistä jo aiemmin ja apua oli myös saatu.

SUOMI KANSAINVÄLISEN HÄTÄAVUN KOHTEENA

Ylikansallinen, valtion organisoima tai kansalaisyhteiskunnasta kumpuava kriisiapu on vanha ilmiö. Taustalla on voinut olla poliittisia, taloudellisia, sotilaallisia, etnisiä, uskonnollisia, moraalisia tai ideologisia motiiveja.²⁰ Jo 1800-luvulla Britanniassa ”hyväntekeväisyyteen viisi prosenttia” -liike (*5 per cent philanthropy*) yhdisti taloudellisen liiketoiminnan ja hyväntekeväisyyden, kun taloudellisilla voitoilla tuettiin sosiaalireformistisia ohjelmia. Vastaavia paternalistisia järjestelmiä ja toimintamuuotoja esiintyi kaikkialla Euroopassa.²¹

Suomi oli ollut kansainvälisen avustustoiminnan kohteena jo ennen nälkävuosia, ja se sai apua myös niiden jälkeen. Kansallinen ja kansainvälinen apu vuosina 1867–1868 kanavoitiin läänien kuvernöörien ja hätäaputoimikuntien kautta eri puolille maata. Väestöhistorioitsija Kari Pitkänen on arvioinut virallisten ilmoitusten perusteella, että yksityisten

lahjoitusten määrä kohosi vuosina 1867–1869 runsaaseen 500 000 markkaan. Vajaa puolet siitä kerättiin kotimaassa. Vaikka kerätty rahasumma voi vaikuttaa suurelta, sillä kyettiin itse asiassa korvaamaan vain vajaa prosentti siitä viljavajauksesta, joka syksyn 1867 sadolla oli normaalivuosiin nähden.²² Lisäksi apu ohjautui osittain seuraavan kylvön siemenviljan hankkimiseen. Mikä ongelmallisinta, avustukset saapuivat niin myöhään, että niitä ei ehditty ohjata ajoissa kaikkialle, missä apua tarvittiin.

On toki muistettava, että apua annettiin (osin lainaksi) myös suoraan valtion omista ja lainavaroista. Lisäksi valtio hankki 5,4 miljoonan markan lainan avustusviljan ostamiseen, mutta edes toteutuessaan täysimittaisena sekään ei olisi riittänyt täyttämään kuin vajaat kymmenen prosenttia vajauksesta.²³ Yksityinen apu oli avustuksen kokonaismäärästä pieni mutta näkyvä osa. Kaiken kaikkiaan suomalaiset olivat ostaneet vuoden 1868 helmikuun loppuun mennessä 250 000 tynnyriä viljaa, ennen kaikkea Pietarista. Sillä katettiin noin 14 prosenttia vuoden 1867 viljasadon vajauksesta edellisvuoden satoon verrattuna.²⁴

Koska avustukset haluttiin pitää julkisina, avunantajien nimet, ammatit ja asuinpaikat, avustusten keräystavat, välittävät tahot sekä avustuksen muodot, päivämäärät ja jakelukohteet julkaistiin kokonaisuudessaan virallisessa sanomalehdessä (*Suomalainen Wirallinen lehti* ja *Finlands Allmänna Tidning*) sekä rajatumminkin myös muissa sanomalehdissä. Julkisuuden ensisijaisena tarkoituksena oli minimoida mahdollisuudet väärinkäytöksiin, mutta käytännöllä oli selvästi muitakin tavoitteita. Yksityiset hyväntekijät saivat samalla julkista hyväksyntää ja prestiisiä. Esiintyvät taiteilijat keräsivät mainetta, ja toiminnalla saattoi olla myös poliittisia päämääriä. Ulkomaisten kauppahuoneiden intresseissä oli filantrooppisten motiivien lisäksi saada myönteistä julkisuutta sekä kotimaassaan että Suomessa, vahvistaa liikesuhteita ja luoda toiminnallista jatkuvuutta.

Avustusketju oli pitkä ja hidas, mutta periaatteessa sen välityksellä olisi kyetty toimittamaan mittavaakin apua, olivathan Suomen nälkävuodet eurooppalaisessa lehdistössä laajasti selostettu ilmiö ja tieto nälänhädästä tavoitti laajat potentiaalisten avustajien joukot.²⁵ *Finlands Allmänna Tidning* -lehdessä julkaistuja yksittäisiä lahjoituksia oli kriisin aikana 514 kappaletta, joskin jonkin verran yksittäisiä lahjoituksia oli kirjattu useaksi erilliseksi. Lahjoitukset olivat useimmiten rahaa, jonka määrä vaihteli muutamasta markasta yli kymmeneen tuhanteen. Apua tuli myös elintarvikkeina, ruis-, vehnä- ja ohrajuhoina, jyvinä, perunoina, riisiryneinä ja suolana. Ulkomainen rahalahjoitus annettiin monesti suoraan kauppahuoneelle, joka jakoi avun elintarvikkeina.

Taulukko 5.1. Häätäpuavustukset (mk) vuoden 1867 syksystä vuoden 1868 syksyyn. Ruokalahjoitukset on muutettu markkoiksi kevään 1868 hintojen perusteella.

Lähteet: *Finlands Allmänna Tidning* -lehden vuoden 1868 numerot 5, 7, 51, 62, 78, 79, 84, 88, 93, 115, 180, 202, 213, 250 ja vuoden 1869 numero 65.

Maa	Summa (mk)
Suomi	218 827
Venäjä	136 571
Saksa*	94 201
Englanti	23 591
Tanska	17 809
Sveitsi	15 430
Ruotsi	12 151
Viro	4 522
Muut maat	1 974
Yhteensä	525 076

* Pohjois-Saksan liitto.

Kuten taulukosta 5.1 on nähtävissä, valtaosa lahjoituksista tuli kotimaasta. Venäjältä tulleiden lahjoitusten suuri määrä selittyy pitkälti sillä, että keisarikunnan hätäpuvaroja toimitettiin suoraan tsaarin tai kenraalikuvernöörin lahjoituksina, ja lisäksi Pietarissa asuvat suomalaiset järjestivät ahkerasti avustuskeräyksiä. Näiden seikkojen valossa avustussumma jää yllättävänkin pieneksi. Vielä huomionarvoisempaa on kuitenkin läntisestä naapurimaasta Ruotsista saadun avustusmäärän vähäisyys. Göteborgissa toimi varoja kerännyt hätäapukomitea, mutta esimerkiksi Tukholmasta tuli vain yksi rahalähetys. Sen sijaan Saksa, Englanti ja Tanska olivat aktiivisia avunantajia – Saksassa ja Tanskassa oli Göteborgin tapaan hätäapukomiteoita, jotka organisoivat keräyksiä nälkäänäkevien auttamiseksi. Avustuksia tuli muistakin maista, muun muassa Yhdysvalloista, Portugalista, Unkarista, Ukrainasta ja Bessarabiasta. Avustuksia lahjoittivat sekä yksityishenkilöt että järjestöt. Monesti avun välitti Suomeen konsuliverkosto, joka oli tärkeä taloudellisia suhteita organisoiva taho.

Suomen saama kansainvälinen apu vuosina 1867–1868 oli merkittävä, mutta se ei ollut ilmiönä ennennäkemätön. Se oli osa laajempaa Eurooppa-liikettä, jossa korostettiin hyväntekeväisyyttä ja pyrittiin auttamaan vähemmän onnekkaita.²⁶ Ulkomainen avunanto rakentui niiden

sosiaalisten verkostojen varaan, joiden kautta Suomea oli autettu jo 1850-luvulla. Tämä tosiasia tukee tulkintaa, jonka mukaan kriisi oli osa pidempää prosessia.²⁷

AVUSTAMISEN SYYT JA MOTIIVIT

Seuraavassa tarkastellaan vaikuttimia, jotka olivat Suomen taloudellisen avustamisen taustalla, sekä tutustutaan henkilöihin, jotka organisoiivat tai johtivat avustuskomiteoita eri maissa. Auttamisen motiivit olivat moninaiset, ja usein ne sekoittuivat keskenään. Niihin lukeutuivat taloudelliset ja kaupalliset vuorovaikutusyhteydet, ajatukset kulttuurisesta tai etnisestä yhteenkuuluvaisuudesta, historialliset tai sotilaalliset tekijät, akateemiseen yläluokkaan tai eliittiin kuulumisen muodostama side sekä uskonnolliset yhteisöllisyyden tunteet. Ne naamioituivat usein erilaisiksi näennäisiksi motiiveiksi, kuten kristillinen hyväntekeväisyys, luterilainen solidaarisuus ja kveekareiden pasifismi.

Kansainväliset uutisreportterit olivat käyttäneet vuosien 1862 ja 1863 katoja esimerkkinä siitä, kuinka paljon suomalaiset olivat kehittäneet omavaraista kansakuntaansa vuosina 1853–1856 käydyin Krimin sodan jälkeen. Brittiläisessä lehdistössä oli korostettu erityisesti sitä, että Pietarin hallitsijat eivät olleet onnistuneet suojelemaan alamaisiaan. Tarkoituksena oli ollut korostaa Suomen itsenäisyyttä talouden, politiikan ja kulttuurin aloilla. Nämä kadot eivät olleet vielä tarkoittaneet 1850-luvun katojen toistumista. Vuosien 1867–1868 tuhoisa kato aiheutti kuitenkin paljon laajemman kansainvälisen reaktion.²⁸ Monet 1850-luvun avustuskanavat otettiin uudestaan käyttöön, ja toimintatavat olivat täsmälleen samat. Eri maiden kansalaisille kerrottiin suomalaisten hätätilasta, ja lahjoittajia houkuteltiin muun muassa viittaamalla kuviteltuun etniseen sukulaisuuteen ja historiallis-poliittis-sotilaallisiin yhteyksiin tai vetoamalla kristilliseen hyväntekeväisyyteen ja kansainväliseen paternalismiin. Nämä aatteet ja ajatukset olivat tuona aikana vahvistumassa keskiluokan, etenkin ylemmän keskiluokan, keskuudessa.

Helmikuussa 1868 perustettiin Pietarissa komitea pohtimaan, miten jakaa apua kadon pahiten koettelimille alueille keisarikunnassa – autonomisesta asemastaan huolimatta Suomi laskettiin näiden alueiden joukkoon. Ongelmat olivat valtavia: hätä kosketi kaikkiaan neljäätoista kuvernementtia imperiumin läntisissä osissa, väestöltään yli kymmenen miljoonaa ihmistä.²⁹ Huolimatta vahvistuneista ”kansallisista” tunteista Venäjän keisarikunta oli suurin yksittäinen ulkopuolinen avun lähde (ks. taulukko 5.1). Rahalähetyksiä tuli Venäjän imperiumin eri osista,

useimmiten suomalaisilta tai henkilöiltä, joilla oli muuten läheiset suhteet Suomeen: suomalaisilta merimiehiltä Odessasta, kauppaneuvos Örniltä Alexandroffskista³⁰, pastori Peter Pundanilta Kasanista³¹, farmakologi C. von Schoultzilta Mogilevistä³², Lars Erik Mozellilta Tallinnasta³³ sekä kauppaneuvos Bodmaskinilta Khotynistä ja luterilaiselta kirkkoneuvostolta Tulasta³⁴. Prinsessa Eugenia Maximialianovna lahjoitti suuria rahasummia suomalaisten hyväksi järjestettäviä arpajaisia varten.³⁵

Merkittävä määrä apua tuli Pietarista. Pietari oli 1860-luvulla ”suomalainen” kaupunki, koska sinne oli muuttanut paljon väkeä Suomesta, ja muuttajat lähettivät huomattavia rahasummia takaisin kotiseuduilleen.³⁶ Yllättävä taho sen sijaan oli Pietarin brittiläinen yhteisö. Lokakuussa 1867 Pietarin anglikaanisen seurakunnan pastori Arthur Steinkopff Thompson mainitsi saarnassaan Suomen hädän ja keräsi 800 ruplaa avustukseen.³⁷ Thompsonin apu olisi yhtä hyvin voinut tulla suoraan Britanniasta, ja sitä inspiroi yhtä lailla kristillinen ”sivilisoivan lähetystoiminnan” retoriikka.³⁸ Seuraavan vuoden helmikuussa brittiläinen konsuli William Crichton lähetti Suomeen yhteensä 3 460 markkaa, jotka hän oli koonnut ”brittiläisiltä perheiltä” Pietarissa.³⁹

Vaikka myös Baltian maissa koettiin nälkäkriisi vuoden 1868 aikana, Suomen kenraalikuvernööri vastaanotti (nykyisen Etelä-Latvian alueella sijainneen) Kuurinmaan kuvernööriltä useita apulahjoituksia, joista ainakin osa oli kerätty Deselen ja Aizputen alueen asukkailta. Ei ole varmaa tietoa, olivatko toiminnan taustalla imperiumin valtaapitävät, jotka näin halusivat edistää valtakunnan yhtenäisyyttä, vai oliko kyseessä balttilaisten ”serkkujen” ruohonjuuritason solidaarisuus. Ainakin ”Latvialaisten apuyhdistys eestiläisten köyhyydestä kärsivien auttamiseksi”-nimisen järjestön perustaminen vuonna 1867 voisi viitata jonkinlaisen balttilaisen etnillis-kulttuurisen sukulaisuustunteen olemassaoloon Venäjän keisarikunnan sisällä.⁴⁰

Toiseksi suurimman ulkomaisen avustussumman lähteenä olivat Pohjois-Saksan liittoutuneet ruhtinaskunnat ja näistä erityisesti ne, jotka sijaitsivat Itämeren alueella. Apua tuli myös Itämeren piirin ulkopuolelta, kaupungeista, joihin Suomella oli vakaat taloudelliset siteet. Entisten hansakaupunkien ohella Suomen tukijoita löytyi Dresdenistä ja Frankfurtista. Hampurista tuli tärkeä välityskaupunki Suomen hätää koskeneille uutisille. Yksi nopeimmin reagoineista tahoista oli vanha hampurilainen yhtiö Lipman & Geffken, joka lähetti lokakuussa 1867 Turun Voimayhtiön välittämänä Suomeen 567 markan avustuksen.⁴¹

Muinaisen Hansaliiton aikana muodostuneet yhteydet olivat edelleen vahvat, ja kiinteitä taloudellisia siteitä selitti myös se, että suomalaisilla

kauppiailla oli tapana lähettää perillisiään saksalaisiin yrityksiin oppimaan kauppatoimintaa.⁴² Henkilökohtaiset ja taloudelliset suhteet lujittivat toisiaan. *Ilmarinen*-lehdessä raportoitiin lokakuussa 1867, että Bremenistä oli saapunut yhteensä 6 000 markan suuruinen avustuslähetyt,⁴³ ja Bremen oli pysyvä avustusten lähde nälkäkriisin loppuun saakka. Kaupunkiin perustettiin hätäapukomitea, joka koordinoi eri puolilta Saksaa tulleita avustuslähetyksiä ja jolla oli läheiset suhteet Viipurin hätäapukomiteaan.⁴⁴ Oli luonnollista, että myös vanha hansakaupunki Lyypekki oli avun keräämisen ja eteenpäin lähettämisen keskuspaikka. Sikäläistä avustuskomiteaa johti kauppias Carl Franck, ja sen jäsenenä oli varakkaita paikallisia liikemiehiä. Komitean toimintaa tukivat useat liikeyritykset. Maaliskuussa 1868 se lähetti Suomeen 3 000 markkaa, jotka jaettiin tasan Viipurin, Turun ja Vaasan lääneihin.⁴⁵

Hampurin ja Suomen välisistä läheisistä suhteista osoitti muun muassa se, että jo vaikeana vuonna 1862 Bauch & Dürkopp -niminen yhtiö oli toimittanut liikekumppaninsa välityksellä raha-avustuksen Uudenmaan läänin kuvernöörille.⁴⁶ Hampuri ei ollut merkittävä ainoastaan avun kerääjänä, vaan yhdessä Lontoon kanssa se oli mahdollisesti tärkein avun kanavoimisen keskus. Suomen Pankilla oli tuolloin oma sivukonttorinsa Hampurissa, mikä mahdollisti kansainvälisten velkakirjojen vaihtamisen. Hampurilaispankkiireilla oli keskeinen asema järjestettäessä lainoja Suomen rautateiden rakentamiseen ja muihin infrastruktuurin kehittämishankkeisiin. Kaupallisten tahojen lisäksi Hampurin hätäapukomiteassa vaikutti aktiivisesti Rudolf Kolster, jolla oli vahvat henkilökohtaiset siteet Suomeen.⁴⁷ Rohkaistakseen lahjoittajia hampurilaiset liikemiehet toimittivat paikallisiin sanomalehtiin aineistoa Suomen nälänhädästä, ja vastaavalla tavalla toimittiin siis muuallakin.⁴⁸ Laajemmasta hyväntekeväisyystoiminnasta kertoivat saksalaiskaupunkien naisjärjestöt, jotka niin ikään tarttuivat toimeen. Eimsbüttel-niminen järjestö keräsi kokoon peräti 15 000 markkaa ja lähetti ne huhtikuussa 1868 Suomeen.⁴⁹

Britanniassa Suomen nälkäkriisin uusiutumisesta raportoitiin aikaisin, jo heinäkuussa 1867.⁵⁰ Vetoomukset suomalaisten auttamiseksi lisääntyivät huomattavasti sekä kansallisissa että paikallisissa sanomalehdissä.⁵¹ Avustusvetoomusten malli oli seuraava: kauhukertomukset aiemmista nälänhädissä toistettiin sisältäen tarinoita nälkää näkeivistä perheistä, pettuleivän syönnin yleisyydestä ja vailla kohdetta kulkevista kerjäläislaumoista, jotka levittivät kauheita tauteja.⁵² Tämänkaltaiset esimerkkitarinat olivat tunnettuja kaikkialla Euroopassa, ja kuten jo 1850-luvulla brittiläiset kirjoitukset sisälsivät syylistämisen elementtejä. Vaikka vuosien 1854–1855 pommitukset olivat olleet välttämättömiä sodassa

Venäjää vastaan, ne olivat samalla aiheuttaneet köyhyyttä Suomessa. Lontoossa keskuspaikkaansa pitänyt vientiyritys Sieveking & Droop oli yksi ensimmäisistä, jotka nostivat Suomen hädän julkisuuteen, keräsivät lahjoituksia paikalliseen pankkiin ja käyttämällä samoja kontakteja kuin vuosina 1856–1857 välittivät varoja nälkää näkevään maahan. Puutavara-kauppias Francis Tagart kertoi *Times*-lehden lukijoille, että ”pienetkin lahjoitukset olisivat äärettömän tärkeitä”.⁵³

Lahjoittajien nimet julkaistiin säännöllisesti *Times*-lehdessä, kuten kaikissa muissakin lehdissä Britanniassa. Lontoo ei suinkaan ollut ainoa hätäavun keräämisen keskus. Suomen ja Hullin kaupungin vahvat taloudelliset siteet mahdollistivat huomattavien rahasummien kokoamisen Yorkshiren alueelta. Yhteyksiä vahvistivat kveekareiden osallistuminen liike-elämään, ja avustustoimintaa johtivat huomattavalta osalta juuri kveekarit. Kuten vuosina 1857–1858, kveekarit vierailivat Suomessa ja käymällä kadon pahimmin koettelemilla alueilla varmistivat, että apu meni perille. Edellisvuosikymmenen tapaan John Good ja hänen vientiyrityksensä olivat keskeisiä avustajia Hullissa. Myös Tampereen ja Lancashiren väliset siteet olivat lujat, ja Finlaysonin kautta toimitettiin apua, jonka keräämisessä kunnostautuivat manchesteriläiset vaatetusalan edustajat. Yhdessä muiden Finlaysonin edustajien kanssa Ferdinand Uhde, joka oli toiminut Tampereella Finlaysonin tehtaan johtajana, piti vielä eläkkeelle jäätyäänkin Berliinistä käsin Suomen hätää esillä. Hän muun muassa kertoi, että ”koko kahden miljoonan asukkaan maa näkee nälkää” ja että Suomessa ”näyttää samalta kuin Intian Orissassa”.⁵⁴

Ruotsista ja siihen kuuluneesta Norjasta hätäapua tuli satunnaisesti, ja Skandinavian maista eniten apua lähetettiin Tanskasta.⁵⁵ Tämä ei ole yllättävää, kun pidetään mielessä Tanskan merkitys Itämeren kaupan-käynnin kannalta ja otetaan huomioon Hampurin asema hätäavun organisoimisessa. Aiemmin avun keräämisen yhteydessä käytetyt kulttuuriset ja etniset argumentit näyttäisivät esimerkiksi Ruotsissa menettäneen merkitystään. Suomi ei suinkaan ollut Tanskan hyväntekeväisyystoiminnan ainoa kohde vuosina 1867–1868. Kato oli iskenyt myös Norrlannin alueelle Ruotsissa⁵⁶ ja Tanskan hallitsemaan Islantiin⁵⁷. Tanskalaislehdissä raportoitii vuoden 1867 jälkipuoliskolla myös muista eurooppalaisista alueista, jotka kärsivät kriisistä ja joille haluttiin kerätä apua.⁵⁸ Laivanvarustaja Julius Frederik Schierbeck Helsingøristä oli yksi ensimmäisistä, jotka toimivat aktiivisesti suomalaisen hädän lievittämiseksi. Hän organisoii apua liikekumppaninsa, vaasalaisen laivanomistajan kauppaneuvos Carl Gustav Wolffin välityksellä.⁵⁹ Hätäapukomitea suomalaisten auttamiseksi perustettiin Kööpenhaminassa vuoden 1868 alussa.⁶⁰

Myös muualta Euroopasta kerättiin pienehköjä rahalahjoituksia Suomen auttamiseksi. Toimien taustalla olivat henkilökohtaiset siteet Suomeen, yleinen ”kristillinen hyväntekeväisyys” tai koettu sukulaisuussuhde Suomen kansaan. Unkarilaiseen lingvistiin ja etnografiin Pál Hunfalvyyn sopi mainituista tekijöistä ensimmäinen ja viimeinen. Hunfalvy oli useiden suomalaisten fennomaanivaikuttajien ystävä, ja hän työskenteli tehokkaasti Suomen puolesta korostaen Suomen kansan epävarmaa asemaa.⁶¹ Jo marraskuussa 1867 Hunfalvy keskusteli historioitsija Yrjö Sakari Yrjö-Koskisen kanssa parhaasta mahdollisesta tavasta siirtää kerättyjä varoja eteenpäin.⁶² Tässä tapauksessa akateemiset kontaktit olivat yhteistyön perustana. Hunfalvy viittasi myös suomalais-ugrilaisiin yhteyksiin kerätessään budapestilaisen *Pesti Naplo* -sanomalehden välityksellä apua suomalaisille.⁶³ Vähäisempiä apulähetyksiä tuli myös Ranskasta ja Portugalista. Portugalilainen Torlades Casa Commercial oli 1700-luvulla perustettu suola-alan yritys, joka toi Suomeen suolaa. Tärkeä yksittäinen toimija oli sveitsiläinen rouva Boissonette, jonka anteliaisuus ”tulee ikuisen muistoon pantawaksi” Hämeessä.⁶⁴ Verrattuna myöhempisiin katovuosiin 1893 ja 1902–1903, jolloin Uuteen maailmaan oli jo muuttanut paljon suomalaisia siirtolaisia, Pohjois-Amerikasta tuli apua sangen vähän.⁶⁵

KOTIMAINEN AVUSTUSJÄRJESTELMÄ

Nälkä- ja tautikriisit olivat olleet yleisiä Suomessa koko 1800-luvun alkupuolen ajan. Valtiovalta oli ottanut käyttöön joukon keinoja, joita voi kutsua eräänlaiseksi selviytymisstrategiaksi. Sen avulla pyrittiin ehkäisemään kriisejä ennakolta, lieventämään niiden kielteisiä seurauksia ja torjumaan erilaisia kerrannaisvaikutuksia. Pulantorjuntakeinot voidaan jakaa ennaltaehkäiseviin ja välitöntä hätää lieventäviin toimenpiteisiin. Maaseudun köyhyyttä yritettiin kukistaa parantamalla maanviljelystä ja kehittämällä pienimuotoista kotiteollisuustuotantoa. Siemenviljaa varastoitiin ja ruokaviljaa hankittiin kauppahuoneiden kautta ulkomailta. Sitä jaettiin tarvittaessa maakuntiin velaksi, hätätapauksissa myös ilmaiseksi. Suuria valtakunnallisia ja pieniä paikallisia hätäaputyömaita perustettiin työllistämään köyhintä kansaa ja samalla estämään köyhiä vaeltamasta paikkakunnalta toiselle. Yhteiskunnallisten levottomuuksien ehkäisemiseksi ja kulkutautien leviämisen torjumiseksi oli säädetty tiukat kerjäämistä ja kulkemista estävät lait, ja ne olivat myös ahkerassa käytössä. Väestöä kehoitettiin kaikkinaiseen säästäväisyyteen, ja ihmisiä opetettiin turvautumaan korvikeravintoon, erityisesti jäkälästä valmistettuun leipään tai keittoon.⁶⁶

Valtiontalouden kannalta oli ymmärrettävää, että nälkäkriisejä pyrittiin torjumaan ennaltaehkäisevin keinoin. Tätä hätäpolitiikkaa ylläpidettiin ja korostettiin vielä vuoden 1867 kesällä ja syksyllä, jolloin tulevan tuhon merkit olivat jo nähtävissä ja olisi pitänyt ryhtyä välittömiin toimiin elintarvikkeiden saannin turvaamiseksi ja niiden jakamiseksi.⁶⁷ Niinkin myöhään kuin 13.9.1867, noin viikko tuhoisan pakkasyön jälkeen, Senaatin talousosaston päämies J. V. Snellman kirjoitti apua pyytäneelle Oulun läänin kuvernööri Georg von Alfthanille, että valtiolla ei ollut annettavana varoja, ei lahjaksi eikä lainaksi.⁶⁸ Kun politiikan painopiste vähitellen muuttui talvella 1867–1868, hätäavun käytännön organisoiminen oli jo paljon vaikeampaa. Suunnitelmallisen ja kattavan valtakunnallisen hätäapupolitiikan sijaan siirryttiin paikallisiin, hyvinkin vaihteleviin apukäytäntöihin, joita läänien kuvernöörit, piirilääkärit, kruununvoudit ja nimismiehet yrittivät valvoa. Kaiken kukkuraksi talvi tuli aikaisin. Hätäapua ei voitu kuljettaa laivoilla, joten ainoana keinona oli toimittaa sitä hevosten ja rekien avulla. Seurakunta tai kunta oli saanut rahaa lainaksi tai lupauksen ruokaavusta ja lähetti rekikolonnan sitä hankkimaan tai noutamaan. Pitkät reki-karavaanit ovatkin jääneet erääksi nälkävuosien yleiseksi muistikuvaksi, vastakkaiseen suuntaan vaeltaneiden kerjäläislaumojen ohella.⁶⁹

Jauhokaravaanien ja kerjäläisvirran vastakkainen kohtaaminen symboloi avustuspolitiikan epäonnistumista. Apua tuli liian vähän, ja se vähäkin suuntautui väärin paikkoihin. Poliitiikan epäonnistuminen kytkeytyy valtion finanssipoliittisiin tarkoituksiperiin ja kohtalokkaasti viivästyneisiin päätöksiin. Kuten Heidi Hirvonen on osoittanut, Senaatin talousosasto ja erityisesti sen päämies J. V. Snellmanin välttivät ulkomaisen valtionlainan ottamista niin pitkään kuin mahdollista. Lainan pelättiin vaarantavan äskettäin käyttöön otetun markan arvon ja olevan muutoinkin talouspoliittisesti turmiollista. Kun laina viimein päätettiin ottaa, oltiin jo pitkällä vuoden 1867 syksyä. Lainan avulla hankittuja elintarvikkeita ei ehditty kuljettaa Pohjanlahden ja Perämeren kautta hädästä kärsiville alueille ennen kuin meri jäätyni.⁷⁰ Toisena ongelmana olivat viljan hankkimisesta suurelta osin vastanneet kauppahuoneet, jotka Oiva Turpeisen tulokinnon mukaan viivytelivät toimissaan saadakseen suuremmat voitot.⁷¹

Suomen senaatilla täytyi olla viimeistään tammikuun loppupuolella suhteellisen tarkka kuva kadon laajuudesta ja hädästä. Senaattorit Antell ja Normén olivat silloin toimittaneet luvun alussa mainitut matkaraporttinsa, joissa selvitettiin yksityiskohtaisesti pahiten kärsineiden alueiden tilannetta. Viime kädessä senaatin talousosastossa päätettiin, minne avustusvaroja ja elintarvikkeita tai seuraavan vuoden siemenviljaa toimitettiin. Toisaalta monet lahjoittajat toivoivat, että apu ohjattaisiin

tiettyihin lääneihin tai seurakuntiin. Kaiken kaikkiaan apu näyttäisi kuitenkin ohjautuneen kadon pahimmin koettelemille paikkakunnille. Oulun, Vaasan ja Kuopion läänit saivat puolen miljoonan yksityisestä avustuksesta 130 000–140 000 markkaa kukin. Turun ja Porin lääniin ohjattiin runsaat 70 000 markkaa, Hämeen läänille noin 33 000 ja Mikkelin läänille vajaat 20 000 markkaa. Osa avusta tuli rahana, osa jauhoina tai viljana.⁷² Valtion lainarahalla ostamat vilja- ja jauhoerät jakaantuivat suunnilleen samassa suhteessa. Keväällä 1868 kenraalikuvernööri Nikolai Adlerberg onnistui vielä hankkimaan Riihimäen–Pietarin ratahankkeeseen tarkoitetuista varoista 300 000 ruplan suuruisen lainan, joka käytettiin siemenviljan oston.⁷³

Sekä kotimaasta että ulkomailta tulleet avustusvarat ohjattiin yleensä suoraan läänien kuvernööreille, jotka seurakuntien tai kuntien hakeuksesta jakoivat varoja joko lainana tai avustuksena eteenpäin. Ulkomaista apua tuli yleensä suoraan niihin kaupunkeihin, joihin ulkomaiset kaupalliset yhteydet kytkeytyivät, useimmiten siis Vaasaan, Turkuun tai Viipuriin. Kun avustukset lähtivät liikkeelle, köyhäinhoitolautakunnat järjestivät kunnissa tai seurakunnissa avustustoimintaa joko itse tai erityisen hätäapukomitean välityksellä. Tässä toiminnassa keskeisessä asemassa olivat papit ja muut kirkolliset toimihenkilöt sekä nimismiehet, varakaimmat isännät ja muutamat säätyläiset.⁷⁴

Ravinnon jakamiseen ja käyttöön liittyvät usein valtakysymykset, joihin intialainen taloustieteilijä Amartya Sen on tunnetusti viitannut,⁷⁵ kärjistyivät nälkäkriisin yhteydessä. Niin kutsutun laillisen suojelun järjestelmän mukaisesti talollisten olisi tullut vastata alaistensa elatuksesta, mutta järjestelmä joutui kovaan testiin ravinnon uhatessa loppua kokonaan. Houkutus irtisanoa alustalaiset oli suuri, ja varsinkin Pohjanmaalla näin kävi syksyllä 1867. Talollisilla ja harvoilla säätyläisillä oli valta päättää kunnallisen avun järjestämisestä ja jakamisesta, ja sillä tavoin valtakysymykset ulottuivat myös kunnallisten hallintoelinten toimiin. Kokemukset vallan väärinkäytöstä olivat omiaan lisäämään nälkävuosiin liittyntä syvää yhteiskunnallista kaunaa ja katkeruutta.⁷⁶

Avustamisen tavat vaihtelivat seurakunnasta ja kunnasta toiseen. Paikallisilla organisaatioilla oli paljon valtaa päätettäessä toimintatavoista.⁷⁷ Houkutus löytää halvin mahdollinen keino oli monissa kunnissa suuri. Tämä tarkoitti apua tarvinneiden sulkemista hoitoloihin tai työhuoneisiin eli väliaikaisiin rakennuksiin, joissa työllistettiin ihmisiä ruokaa vastaan, sekä hätäravintoaineiden kuten jäkälän käyttämistä ruoan jatkeena. Vaihtoehtoisesti pysyteltiin täysin passiivisina. Pahimmissa tapauksissa säästäväisyys johti täydelliseen katastrofiin. Kehnoimmissa

köyhäintaloissa kuoltiin paitsi tauteihin myös suoranaiseen aliravitsemukseen. Esimerkiksi Laihialla perustettiin marraskuussa 1867 viisi hoitolaa eli ”fatitupaa” tai ”meijeriä”, joihin sijoitettiin yhteensä 400 henkeä, runsas seitsemän prosenttia koko pitäjän väestä. Sotkamossa oli niin ikään viisi köyhäintaloa, joissa majoitettiin yhteensä 552 henkeä, noin joka kahdestoista kunnan asukas. Etenkin jälkimmäisessä pitäjässä kokonaiskuolleisuus nousi järkyttävän suureksi. Monissa muissa kunnissa järjestettiin hoitoloiden sijasta yleisiä keitonjakopisteitä, joista saatettiin ruoka hakea köyhiin taloihin, tai jopa annettiin väestön vapaasti vaeltaa muualle.⁷⁸

Avustustavat voidaan jakaa kahteen ryhmään avustettavien keskittämisen mukaisesti: a) avustettavien sulkeminen tai sijoittaminen yhteen paikkaan eli keskitetty apu sekä b) hajautettu apu, jolloin avustettavat hakivat ruokaa koteihinsa ruoankeittopaikoilta. Avustus saatettiin kytkeä tavalla tai toisella työntekoon tai se saattoi olla käytännössä vastikkeetonta. Keskitetty apujärjestelmä ainakin osittaiseen työvelvoitteeseen yhdistettynä oli käytössä muun muassa Parkanossa, Reisjärvellä, Sotkamossa, Haapavedellä, Korttesjärvellä, Pielisjärvellä, Ruovedellä, Kärämäellä, Sievissä, Seinäjoella ja Kälviällä. Kaikissa näissä seurakunnissa kuolleisuus nousi tavattoman korkeaksi. Vastaavasti matalan kuolleisuuden kunnille oli tyyppillistä hajautettu järjestelmä, usein ilman työvelvoitteita. Mikään muu taloudellisiin tai sosiaalisiin taustatekijöihin liittynyt tekijä ei selitä tätä eroa. Näitä kuntia olivat muun muassa Vesanto, Köyliö, Teerijärvi, Kuortane, Pirttikylä, Närpiö, Merijärvi, Rautalampi, Vihanti, Maalahti ja Kaustinen.⁷⁹ Valtiovalta piti suotavana keskitettyä järjestelmää, koska se oli halvempi. Vasta kun järjestelmän tuhoisat seuraukset alkoivat näkyä kevään 1868 aikana, kuvernöörit muuttivat mielensä. Oulun läänin kuvernööri totesi huhtikuussa, että hänen antamia ohjeita olosuhteiden parantamiseksi ei ollut noudatettu, ja uhkasi saattaa vastuulliset syytteeseen. Monin paikoin keskitetystä järjestelmästä lopulta luovuttiin.⁸⁰

Työvelvoitetta saatettiin soveltaa niinkin, että kunnassa organisoitiin hätäaputyömaa nälkäisten auttamiseksi. Jo 1800-luvun alussa vakiintuneiden (ja pitkälle 1900-luvun loppupuolelle jatkuneiden) käytäntöjen mukaan köyhät laitettiin töihin. Teiden rakennus- ja kunnostustöiden lisäksi ojitettiin ja raivattiin niittyjä ja soita. Järvenlaskut, koskenperkaukset ja padonrakennustyöt olivat niin yleisiä, että lähes jokaisessa Oulun, Kuopion ja Vaasan läänin kunnassa oli vähintään yksi työmaa toiminnassa keväällä 1868. Monissa eteläisissäkin kunnissa järjestettiin pienehköjä, suhteellisen lyhytaikaisia hätäaputyömaita. Töitä tehtiin hätäaputyömailla erittäin vaikeissa olosuhteissa pakkasen ja runsaan lumen hankaloittaessa työntekoa. Työvälineistä oli puutetta, ja maanrakennustöiden

teko talvella oli ylipäättään vaikeaa. Työväestön majoitustilat olivat surkeat ja ravinto monissa tapauksissa pelkkää jäkälänsekaista jauhoa veden kera. Pahimmassa tapauksessa puuro tai keitto sekoitettiin kivenkolossa. Työhön osallistuivat rinta rinnan niin miehet ja naiset kuin lapsetkin ja yhtä lailla sekä terveet että sairaat. Tällaisissa olosuhteissa työn tulokset jäivät vähäisiksi ja työntekijöille aiheutettiin terveydellisiä riskejä sekä turhaa kärsimystä.⁸¹

Valtion järjestämät suuremmat maanrakennustyömaat kokosivat valtavasti työläisiä. Kuvausten mukaan Riihimäen–Pietarin ratatyömaalle kokoontui tuhansittain väkeä perheineen, ja tilanne oli samanlainen Nerkoon, Ahkionlahden, Taipaleen ja Lempäälän kanavatyömailla.⁸² Suuret rakennustyöt saatettiin näin toteuttaa edullisesti, kun palkkakulut jäivät alhaisiksi. Riihimäen–Pietarin ratatyömaan valmistuttua tätä seikkaa korostettiin erityisesti. Kriisipolitiikan kannalta suurten rakennustyömaiden organisoiminen oli arveluttavaa, koska se kokosi yhteen paikkaan suuria väkijoukkoja eri puolilta maata edistäen näin tautien leviämistä ja keskitti heitä rakennuspaikkakuntien asuntoihin, mikä niin ikään loi suotuisat olosuhteet tautien leviämiselle. Koko maan kuolleisuuden huippu ajoittui vuoden 1868 maaliskuusta heinäkuun loppuun. Se oli juuri sitä aikaa, jolloin ihmisiä oli kerääntynyt köyhäintaloihin, hoitoloihin ja rakennustyömaiden lähistöllä sijaitseviin asuntoihin.⁸³

Avustuspolitiikan onnistumista ei voi mitata yksinkertaisesti kuolleisuuden määrällä. Nälkä- ja tautikuolleisuuden taustamekanismit olivat monimutkaisia, eikä suoraa yhteyttä nälän ja tautien välillä voi osoittaa. Toisaalta epätoivoinen tilanne saattoi johtaa siihen, että vahingollisetkin toimintatavat tuntuivat oikeilta. Kuolleisuuden korkeimmat piikit näyttäisivät osuneen sinne, missä kato oli pahin, missä omaksuttiin tiukka työvelvoitelinja ja missä köyhät pyrittiin keskittämään työtaloihin, hoitoloihin tai hätäaputyöpaikkojen läheisyyteen. Vastaavasti seudut, joissa turvauduttiin ravinnon suoraan jakoon ja hajautettuun apujärjestelmään, ilmeisesti selvisivät vähemmällä. Sitä, ymmärrettiinkö kahden politiikan erot, on kuitenkin mahdotonta arvioida.

KENEN VASTUU?

Koko 1800-luvun ajan Suomi kärsi lukuisista katovuosista, sotilaallisista konflikteista tai tautikriiseistä. 1860-lukua on kuvattu ”kärsimysten ja ahdingon vuosikymmeneksi”,⁸⁴ ja tietyin rajauksin koko vuosisataa voisi luonnehtia samoin. Suomi oli jo vakiintunut kansainvälisen avun kohde

1850-luvun jälkeen. Krimin sotaa seurannut geopoliittinen tilanne oli antanut vuosien 1856–1857 nälänhädälle oman merkityksensä.

Kansainvälisen Suomen-avun taustalla olleista sanomalehtikirjoituksista voidaan löytää monia erilaisia retorisia kielikuvia, malleja ja rakenteita. Samoin kuin 2000-luvun alun humanitaaristen avustusraatioiden yhteydessä yleisölle esitettiin voimakkaita kuvauksia ihmisten kärsimyksestä, usein väritettynä erilaisilla historiallisilla, etnisillä, uskonnollisilla tai kulttuurisilla mielikuvilla.

On tärkeää huomata, että lähes aina, kun Suomen hätää esiteltiin ulkomaalaisissa sanomalehdissä, maa nähtiin Venäjän imperiumin sisällä erilisenä kansakuntana; maan sisäiset erot sen sijaan jätettiin tarkastelun ulkopuolelle. Rahaa kerättiin ”suomalaisille”, ja ulkopuolelta käsin rakennettu ”suomalaisuus” oli tarpeeksi joustava käsite. Suomalaisten ”rehellisyttä” ja ”työteliäisyyttä” haluttiin korostaa, jotta mikä tahansa yleisö saataisiin vakuuttumaan suomalaisten auttamisen tärkeydestä. Apu toimitettiin Suomeen joko yhdistysten tai yksityishenkilöiden välityksellä, minkä jälkeen sen jakaminen jätettiin paikallisten tahojen vastuulle.

Valtiovalta suhtautui vielä kesällä 1867 toiveikkaasti tulossa olevaan satokauteen ja talveen. Uskottiin, että parempiin aikoihin selvittäisiin, mikäli viljelyä ja käsityöteollisuutta edistettäisiin perinteiseen tapaan, kansaa opastettaisiin säästäväisyyteen ja niukkuuteen, kuten hyödyntämään jäkälää ravintonaan, ja ihmisiä kehoitettaisiin pysyttelemään kotipaikkakunnallaan. Näin ei käynyt. Vanhasta strategiasta jouduttiin luopumaan, ja suorat hätäapukeinot otettiin käyttöön. Vilja- ja ruoka-apua ohjattiin maaseudulle, ja paikallisille viranomaisille annettiin kohtuullisen vapaat kädet toimia sen kanssa. Lähes kaikissa kadon kohdanneiden läänien kunnissa järjestettiin hätäaputyömaa, monessa useita. Niiden työllistävä vaikutus oli lyhytaikainen, koska määrärahat riittivät vain muutamiksi viikoiksi. Työmaat aloittivat toimintansa myöhään, koska maa- ja vesirakennustöitä ei voinut talviaikana kunnolla tehdä. Valtion toimeenpanemat radan- ja maanrakennustyömaat muuttuivat normaalitöistä hätäaputyömaiksi, jotka vetivät puoleensa köyhää väkeä jo paljon ennen töiden todellista aloittamista.

Ulkomailta saapuneet rahalahetykset kytkeytyivät osaksi sitä apuvirtaa, jonka avulla kansa yritti selviytyä. Pitkällisen ja byrokraattisen ketjun välityksellä apu lopulta kohtasi nälkäiset. Valituissa toimintatavoissa on nähtävissä kaksi pääsuuntausta: yhtäältä tiukka säästölinja, jossa köyhät suljettiin erilaisiin työ- ja hoitolaitoksiin ja jossa apuun liitettiin työvelvollisuus; ja toisaalta avoin, hajautettu järjestelmä, jossa ravintoa valmistettiin ja jaettiin yhdessä paikassa, mistä nälkää näkevä kansa saattoi sitä

hakea. Valtiovalta tuki aluksi edellistä toimintatapaa, mutta pelästyessään sen kauheita seurauksia vaihtoi toimintasuositukseksi jälkimmäisen. Hidas ja heikko hallinto reagoi tilanteeseen aluksi väärin ja vasta liian myöhään muutti linjaansa.

Koska avustustoiminnan organisointi oli viime kädessä talollisten ja harvojen säätyläisten vastuulla, ravinnon jakamisesta tuli myös seurakunta- ja kylätasolla valtakysymys. Vaikka todisteita suoranaista väärinkäytöksistä ei olekaan, tämä ei merkitse sitä, etteikö kohtalokkaita valintoja olisi tehty. Kuolleisuus kohdistui rankimmin köyhimpiin väestöryhmiin, mikä oli omiaan herättämään epäluuloja ja katkeruutta. Keinottelu- ja väärinkäytössyytökset olivat yksi nälkävuosien raskaimista mentaalisista taakoista.

Nälkäkriisien tutkimuksessa käytetyn systeemitheoreettisen tarkastelutavan näkökulmasta Suomen 1800-luvun suuret nälkävuodet etenivät vaiheittain Paul Howen esittämän ”mallin” mukaan, joskin erityisenä 1800-luvun versiona. Vaiheet kietoutuivat toisiinsa ja olivat toistensa syitä ja seurauksia. Uhkaava nälkä nosti ruoan hintoja, sai ihmiset liikkeelle ja heikensi huoltoapua. Liikkuva rahvas levitti tauteja ja uhkasi sosiaalista järjestystä. Kiristyvät kontrollitoimet keskittivät väestöä ja loivat kulkutaudeille kuolettavat olosuhteet. Kohoavat hinnat heikensivät hätäavun mahdollisuuksia. Ulkomaiset avustukset alkoivat virrata liian myöhään ja jäivät vähäisiksi. Etsikköaika hukattiin kohtalokkaalla tavalla, minkä jälkeen pahimmat skenaariot toteutuivat yksi toisensa jälkeen. Yleispiirteenä voidaan todeta, että vaikka avustusjärjestelmä olisi toiminut paremmin, sekään ei olisi riittänyt. Ruokavaje oli niin suuri, että valtion käytettävissä olleet tai käyttöön hankkimat resurssit olivat täysin riittämättömät. Yksityinen apu, jota saatiin kotimaasta ja ulkomailta, oli vain pieni lohtu surkeassa niukkuudessa. Toisaalta, jos vuoden 1868 kylvöön ei olisi ollut viljaa ja jos sato ei olisi ollut niin hyvä kuin se oli, seuraukset olisivat olleet vieläkin kauheammat.

5. NÄLKÄKRIISI-SUOMI: KANSAINVÄLINEN APU JA KOTIMAISET PANOSTUKSET

1. Ó Gráda 2009, 23–24.
2. Vrt. Newby & Myllyntaus 2015; Newby 2014.
3. Howe & Devereux 2004; Howe 2010.
4. Dupâquier 1989.
5. Howe 2010, 49.
6. Howe 2010, 51.
7. Häkkinen 2012, 2427.
8. Häkkinen ym. 1991, 85. (Vappu Ikonen vertasi satoa vuoden 1861 normaaliksi arvioituun satoon).
9. Heikkinen 1996.
10. Häkkinen ym. 1991, 84–86.
11. Hirvonen 2013.
12. Häkkinen & Forsberg 2015.
13. Pitkänen 1993, 53–60.
14. Kuusterä 1987, 46–55.
15. Häkkinen 1994; 2012.
16. Rukiin hinta on keskimäärin maaseudulla maksettu ruistynnyrin hinta, jota koskevat tiedot on koonnut Kari Pitkänen. Kuolleiden kuukausittain lukumäärä osoittaa luterilaisuskoisten kuolleiden lukumäärää. Avustukset perustuvat *Finlands Allmänna Tidning*-lehdessä julkaistuihin tietoihin. Työllistetyt on laskettu perustuen tietoihin yleisistä rautatie- ja kanavatyömaista, kunnittaisista hätäaputyömaista sekä kunnallisista työ- ja köyhäintaloista. Kerjäläisten lukumääräarvio perustuu paikallisiin sanomalehtitietoihin, muistitietoon sekä vuoden 1893 katoselvityksen yhteydessä kerättyyn kunnalliseen kyselyaineistoon. Pitkänen 1993, liitetaulukko 3; FOS VI, 2, t. 13; Häkkinen ym. 1991, 67–83, 129–157, 170–172; Häkkinen 1992, 125–147; Turpeinen 1986, 160–161, 171–179.
17. Häkkinen ym. 1991, 58.
18. FOSVI, 2, t. 14b; Turpeinen 1986, 140–141.
19. Howe 2010, kuvio 18.
20. Grasso 2003; Plümper & Neumayer 2009; MacAskill 2010; Lust 2015.
21. Adam 2014.
22. Häkkinen ym. 1991, 163.
23. Häkkinen ym. 1991, 120. Kaiken kaikkiaan valtio lainasi viljaa varten noin kuusi miljoonaa markkaa; jos tuonnempana käsiteltävä siemenviljalaina lasketaan mukaan, laina oli noin 7,2 miljoonaa markkaa (Turpeinen 1986, 220).
24. Turpeinen 1986, 158. (Viljaa hankittiin myös muualta, mm. Tanskasta.)
25. Newby & Myllyntaus 2015.
26. Adams 2007; Barnett 2011.
27. Newby 2014.
28. Commercial Reports 1868.
29. Turpeinen 1986.
30. *Folkwännen* 18.3.1868: 12, 1.
31. *Tampereen Sanomat* 19.5.1868, 1.
32. *Finlands Allmänna Tidning* 23.4.1868: 93, 3.
33. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 27.2.1868: 25, 2.
34. *Åbo Underrättelser* 26.5.1868: 62, 2.
35. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 27.2.1868: 25, 2.
36. Engman 1983; 1998.
37. *Folkwännen* 20.11.1867: 47, 1; *Ilmarinen* 29.11.1867: 48, 2.
38. Twells 2009.
39. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 27.2.1868: 25, 2.
40. *Baltische Monatsschrift* 1.7.1865, 430; *Rigasche Zeitung* 16.12.1867, 1; Wolde-
mar 1865.

41. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 19.11.1867: 93, 2; *Ilmarinen* 29.11.1867: 48, 2.
42. Järvinen 1979.
43. *Ilmarinen* 29.11.1867: 48, 2; *Sanomia Turusta* 20.12.1867: 51, 2.
44. *Åbo Underrättelser* 19.12.1867: 150, 2.
45. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 3.3.1868: 27, 1.
46. *Finlands Allmänna Tidning* 7.2.1862: 31, 1.
47. *Finlands Allmänna Tidning* 24.3.1868: 70, 1; *Suomalainen Wirallinen Lehti* 12.5.1868: 57, 2.
48. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 27.2.1868: 25, 2.
49. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 21.4.1868: 48, 1.
50. *Scotsman* 1.7.1867, 3.
51. Newby 2014.
52. Newby 2015.
53. *Times* 4.3.1868, 6.
54. Newby 2014.
55. *Folkwännen* 18.3.1868: 12, 1; *Helsingfors Dagblad* 27.5.1868: 121, 1.
56. *Aarhus Stifts-Tidende* 25.10.1867, 2; 9.11.1867, 3; 26.11.1867, 2; 12.12.1867, 2; 23.12.1867, 3.
57. *Aarhus Stifts-Tidende* 12.10.1868, 1; 11.11.1868, 2; 14.11.1868, 2.
58. *Bornholms Tidende* 12.12.1867, 2.
59. *Sanomia Turusta* 20.12.1867: 51, 2.
60. *Suomalainen Wirallinen Lehti* 25.4.1868: 50, 2.
61. Korhonen 1985; *Hufvudstadsbladet* 10.2.1868, 1.
62. Tervonen 1987.
63. Tervonen 1987, 201.
64. *Hämäläinen* 28.11.1867, 1; *Suomalainen Wirallinen Lehti* 28.4.1868: 51, 1.
65. *Åbo Underrättelsen* 19.9.1868: 112, 2.
66. Turpeinen 1986; Häkkinen ym. 1991; Kauranen 1999; Häkkinen & Peltola 2005.
67. Turpeinen 1986, 144–170; Häkkinen ym. 1991, 60–67.
68. Turpeinen 1986, 145.
69. Häkkinen ym. 1991, 58–77, 131.
70. Hirvonen 2013.
71. Turpeinen 1986, 156–157.
72. Häkkinen ym. 1991, 163.
73. Turpeinen 1986, 216–221.
74. Häkkinen ym. 1991.
75. Sen 1981.
76. Häkkinen 1990, 111–130.
77. Vrt. Lust 2015, 30.
78. Häkkinen ym. 1991, 71; 1994, 76.
79. Häkkinen 1994.
80. Häkkinen ym. 1991, 71–72.
81. Häkkinen ym. 1991, 134–141; Turpeinen 1986, 183–213.
82. Häkkinen 1994, 129–157.
83. Häkkinen 2012.
84. Häkkinen ym. 1991, 36–77.